

**ГУМАНІСТИЧНИЙ ПАФОС “ЛЯМЕНТУ
МІЩАН ОСТРОЗЬКИХ 1636 РОКУ”**

У статті розглянуто пам'ятку XVII ст. “Лямент міщан острозьких 1636 року” невідомого автора, котрий заховався під криптонімом М.Н. Аналізуються риси гуманізму у творі.

Ключові слова: острозьке літературне коло, рід Острозьких, гуманізм, єзуїти, шляхта.

Yuriy Mynenko. The humanistic message of “The Lament of the Philistines of Ostrog from the year 1636”

The paper analyzes the humanist strategies characteristic of the anonymous literary monument of the 17th century “The Lament of the Philistines of Ostrog from the year 1636” affixed with the cryptonym “M.N.”.

Key words: Ostrog literary circle, the Ostrogski dynasty, humanism, Jesuits, Polish gentry.

Одна з ознак творів української літератури кінця XVI – першої половини XVII ст. – поєднання в них рис ренесансної та барокової поетики. Це було зумовлено насамперед тим, що Ренесанс тривалий час існував лише як одна з естетичних течій, не будучи панівним, адже “до XVI ст. Україна перебувала у щільному зв'язку з візантійською культурною сферою, яка з'єднувалася з православною конфесією та її відпорністю до західної культури, котра йшла до нас через Польщу” [6, 81]. Поетика Ренесансу у творах часто містить барокові елементи (нагадаємо, уперше явлені в писаннях І. Вишенського наприкінці XVI ст.). Такою особливістю прикметний, по суті, весь літературний спадок раннього українського бароко (до 30-х років XVII ст.), тобто аж “до постання Києво-Могилянського атенею” [6, 81].

Твори острозького літературного кола останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. – характерні зразки такого поєднання. До того ж з огляду на хронологічні межі воно властиве чи не всім творам цього гуртка. Особливо яскраво риси гуманістичної поетики виражені в останньому творі острозького літературного кола “Лямент міщан острозьких 1636 року” невідомого автора, який сховався за криптонімом М. Н.

Насамперед хотілося б зупинитися на історичних передумовах описуваної трагедії, коли кортеж тодішньої власниці Острога княжни Анни-Алоїзи Ходкевич урізався у великодню ходу, що завершилося побиттям міщан. У дослідженнях цю подію розглядали здебільшого відокремлено, як поодинокий інцидент, хоча факти засвідчують протилежне. Так, 1632 р. в Речі Посполитій була легалізована православна церква. Луцько-Острозька єпископія після смерті уніатського владики мала перейти православному Афанасієві Пузині. Він отримував і право опікунства над осередками Острожчини, зокрема Троїцьким шпиталем, Академією та їх маєтками. “Вже 12 грудня 1633 р. він спробував практично здійснити це право, і коли княжна не допустила до цього, подав протест на неї в Луцький гродський суд” [1, 67]. І хоч Анна-Алоїза при своїх зв'язках і могутності ігнорувала судові позови, однак мусила враховувати можливу зміну політичної ситуації.

І. Мицько, посилаючись на львівського дослідника А. Бевзо, стверджує, що княжна сама розраховувала на виступ острожан, аби в судовому порядку домогтися запровадження унії на Острожчині й остаточно забезпечити себе від претензій православних. Спочатку великодньої ночі 1636 р. були перехрещені й перенесені із церкви до костьолу мощі батька княжни Олександра Острозького. “Не дочекавшись сподіваного вибуху протесту, княгиня “карею, шістьма коньми, наїхала на тот гмін людей, На мосту прудко женучи, бичем затинаючи по людях. Коньми потрунила людей, а інії з мосту попадали в ріку”. Цього вже міщани знести не могли, стався вибух народного гніву, чого й домагалася Анна-

Алоїза” [1, 67]. Над острожанами було організовано шляхетський суд, кількох із них стратили. Суд ухвалив уведення унії на Острожчині. Після вигнання православних Суразька волость мала перейти єзуїтам (Анна-Алоїза, як відомо, саме в той час проводила масштабне будівництво єзуїтського колегіуму).

Таке історичне підґрунтя острозької трагедії 1636 р. Проте автор досліджуваного твору, найвірогідніше, про ці обставини не знав, адже в Острозі не жив, будучи вчителем початкової школи в Рівному, як сам зазначив у передмові, а про описувані події розповідає за переказами:

Хоть єм на тоє не смотрів очима своїма,
Але єднак довожу людьми цнотливими,
От которых тую нещасную новину гдим слишав,
Тен лямент во такой способ жалосне й описав [5, 257].

Перед аналізом самого твору слід зупинитися окремо на мові “Ляменту”. Твір написано книжною українською мовою із численними полонізмами; найбільше їх у передмові, найменше ж – в описі самої трагедії. Саме тут найбільше народнорозмовних елементів, що відображає процес зародження нової української літературної мови, основаної на живій народній. Тут же варто відзначити багатство народної лексики (“думки ховайте на печі”, “Кто ж би ся смів з мотикою на сонце поривать?” та ін.). Полонізми ж радше свідчать про вченість й аж ніяк не вказують на походження автора – православного українця.

Пам’ятка має оригінальну структуру. Після традиційних елементів барокових текстів – поетичного звернення до читача та прозової присвяти митрополитові П. Могилі, у постаті якого автор шукає захисника й покровителя, – подано розмисел про описувану подію (“лямент”), і лише наприкінці – виклад самої трагедії. Вал. Шевчук пояснює такий порядок тим, що автор “звертався до читача, котрий добре знав, що відбулося, отож міг одразу приступити до осмислення, а опис самої події докладався пропам’ятно, щоб зафіксувати її для прийдешніх поколінь” [6, 317].

Окремі тези, з нашого погляду, викликають заперечення. По-перше, навряд чи автор звертався лише до читача, який добре знав про деталі трагедії, інакше би в передмові не претендував на видання твору за сприяння київського митрополита зі словами: “Нехай же теди люде, читаючи тую працю мою, <...>” [5, 258], – тобто вперше дізнаючися щось нове. По-друге, і сам описував подію за людськими переказами, що виразно видно із “Придатку” твору:

Такії новини о том повідали
Люде, которії на той див смотріли,
Але ся в мові своїй не згажають (згоджуються. – Ю. М.),
Розно бають [5, 265].

Пояснення, очевидно, слід шукати в іншій площині: автор був неймовірно вражений розправою, яку влаштувала “пані” власним підданним у свято Великодня:

День той власне, котрий мів бити Богу на хвалініє,
Обернувся на взгарду през люде зухвальніі [5, 259].

Тому й виклав автор спершу свій загальний осуд такого вчинку й лише згодом узявся за “безстороннє розслідування події” [6, 318].

Під час цього “розслідування” помічаємо виразну зміну світогляду автора щодо описуваних подій. Якщо на початку він риторично звертається до Бога: “Розсуди, котрий ту винніший в таковій гордості”, – то вже за кілька рядків відверто дорікає пані, кортеж якої зустрівся з великодньою процесією міщан:

Що в правді кром похлібства зступитися годило,
Леч гди би на увагу мудрих приходило,
Єсли [не] людей, принаймні Бога пошановать,
Постояти било, вшак коні могли би загамовать... [5, 259].

Відкидає автор як наклеп на людей і нібито їхню зневагу до прохання панських посланців:

Яко твердять нікторії, же би то бити міло,
Яко би послов поспольство панських зневажило.
Але зацно потвору людей поклепивать! [5, 260].

Надалі тональність оповіді не змінюється. Автор нагадує, що навіть погани “того перестерігали, Аби учтивость своїм богом виражали...” [54, 260]; “подаються посилання на Цицерона, Ясона, Марцера старого, приводяться й біблійні приклади, зокрема оповідається місце з Євангелія від Матвія, де йдеться про прихильника Христового, який відтяв вухо рабу первосвященника Аннаша, коли той вів Христа на суд, – міщани до цього сміливця й уподібнюються” [6, 318-319]. Далі автор удається до цілком барокової думки:

Бо гнів ест у чоловіка [на] двоя ділений –
Частью добрий, а частью на злоє запалений [5, 260].

Міщани не мали іншого виходу, крім як чинити опір, адже такого тиску і “пренагабання” “не витрвав спаті і святий нині” [5, 261], тож гнів та боротьба острожан праведні.

Саме із цього епізоду світогляд автора постає виразно антифеодальним, а думки набувають гуманістичного спрямування. Так, викриваючи діяння єзуїтів, розповідач уже не цурається різких висловлювань і повчань. Тож замість того, щоб навчати своїх підданих святої побожності:

Аби ся своїм подданім ласкаве ставили,
Не яко льви, тирансько з ними ся рядили.
І на що ж ся вам зайшло, презацнії отцеве,
Хотя ж будет з вас которий противний моєй мови,
Жесьте к трому привели поштивую матрону (! – Ю. М.),
Же ест тіло порушеное отця її з гробу! [5, 261].

Тіло батька Анни-Алоїзи Олександра Острозького профановано перехрещенням у католицизм. Автор запитує: “для чого тоє тіло винятоє?”, адже Олександр не був ані святим, ані пророком, а був справедливим чоловіком, “Хвальця Божий, милосник отчизни правдивий” [5, 261].

Не змінює гуманістичного спрямування твору й зізнання автора:

Юж я на обі стороні правду признати мушу,
А похлібовать жадному намній ся не кушу [5, 262].

Адже за кілька рядків знову маємо:

Не див, если зводять битву з посторонніми,
Але то див, же валчать з мещани своїми.
Не дивно, же герезію з світа затлумляють,
Але дивно, же свої ж власні члонки забивають [5, 262].

Завершує цей уривок воістину гуманістичний імператив:

А чти Господь Бог не каже потлумляти жадного,
Гди ж собі к волі хоче міти чоловіка кожного [5, 262].

Далі згадано колишні часи згоди, коли “найвишший пан вельце миловав”. Межи шляхтою і посполитим людом, на захист якого стало козацтво, відбувся розрив, що загрожував випитися у страшні суспільні катаклізми. Розповідач, ніби передчуваючи їх, риторично запитує: “Русь то, чи ляхи мої милії блудять?” [5, 263].

Саме це означення “мої милі” знову недвозначно вказує на симпатії автора “Ляменту”. Він наголошує на тому, що причина конфлікту – шляхетська гординя, адже:

Гди би они покорою упор перемагали,
І тії би ся мещане на ни не торгали.
Чому тиж уступуєм подчас людем з дороги,
Хотя ж ся тиж притрафить пан не барзо срокий? [5, 263].

Виною всьому, резюмує наприкінці розмислу автор, шляхта – “подлоє створення Богу спротивило”, посягнувши на святі справи. Серія риторичних запитань цілком у річищі “Апокрисису” Христофора Філалета, що пов’язує “Лямент” із традицією полемічної літератури, допомагають розкрити цю думку:

Так святості костельнії вельце шануємо,
Для чого ж і церковним тої честі уймуємо?
Коли свої послуги Богу залецаємо,
А чому ж і на інії криво поглядаємо?
Кгди ж кождий своїм способом хвалить пана свого,
І всякий потребуєт святої ласки єго [5, 263].

Це вже, як бачимо, цілком новочасний світогляд. Наостанок автор зазначає, що додає “Придаток”, який містить подробиці трагедії, у якій “Юж там било заровно кождому станові – Як попові, так хлопіві, ба і шляхтичеві”. Ситуація непроста, тож суддям доведеться провести “доброє розезнання”. Проте всіх, винних і невинних, розсудить Божий суд. Саме до Всевишнього з проханням помилувати ув’язнених звернені останні рядки розмислу:

Боже, которий з оковок в’язнів розказуєш
І оних над надію свободою даруєш!
Вибав і той остаток в’язнєв утрапєнних,
Рач їх тішити в фрасунках їх неутуленних,
Не дай всім загинути і стережи їх до конця,
Потіхо і надіє, єдиний оборонця! [5, 264].

Таке закінчення розвіює будь-які сумніви: автор підтримує позицію острозьких міщан, імпліцитно покладаючи вину за трагедію на окутану єзуїтською полудою правительку Острога.

Додаток “Замкнення той же матерії” написаний сапфічним віршем. Він починається з порівняння “нещасних острожанов” із переслідуванням старозавітного Давида власним сином, адже й тут власне тіло саме проти себе повстало.

Заровно той справі і нині ся стало,
Кгди ж свої ж члонки, як би власное тіло,
..... [5, 264].

Далі подано опис самої події, що сталася в понеділок на другий день Великодня. Міщани зустрілися з панею, “не маючи на серцю гніву жадного”. Їм наказали відступити, деякі оповідають, що навіть кілька послів від пані було, одного з яких ударили. У відповідь возниця почав бичувати міщан, ті ж, “будучи з того барзо жалосливії”, киї побрали. Слуги пані кинулися давати відсіч.

Хотілося б окремо зупинитися на постаті пані. Загалом її образ у “Придатку” не відповідає ані дійсності, ані спрямуванню розмислу. Вона закликала: “Перестаньте!” – з обох сторін вшитких гамовала” [5, 265]. Коли ж Анна-Алоїза побачила, що трагедії їй не зупинити, то втекла “над звичай панський” на цвинтар:

Там на цвинтару плачливе вздыхала,
До Христа-пана, где крижем лежала,
Аби тую зваду успокоїти рачив,
Бись обачив [5, 266].

Отже, пані постає досить нейтральним образом, будучи загалом непричетною до кровопролиття.

Опис самого побоїща доволі стриманий, позбавлений особливих натуралістичних картин, окрім хіба образу міщанки, яку було вдарено в лоб шаблею, та завершення протистояння:

По том, заледве гди ся укоіли,
Крвѣ людської гди ся спольне наситили,
По малу-малу почали одходити,
Додому входити [5, 266].

Завершує твір звернення автора до княжни, аби вона була милостивою до своїх підданих (“Не будь крвѣ людської так ганебне хтивая”) і пробачила винуватцям своїм, щоб Господь, “В которім ся кохаєш, его наслідуєш, Вірне милуєш...” [5, 268] (Анна-Алоїза відома своєю ревною релігійністю), пробачив і твоїм, у чому помітне особливе ставлення до представників шляхти в тодішньому суспільстві як носія певного кодексу честі. У суперечках із простолюдом саме вони як еліта мають бути мудрішими й розважливішими.

Отже, у “Ляменті міщан острозьких 1636 року” поєднано риси ренесансної та барокової поетик. Перші стосуються насамперед змістового аспекту твору: співчуття до вбогого, який не може себе захистити, намагання об’єктивно подати обставини події, думка про рівність людей та їхню рівноправність, стриманість у почуттях. До барокових належать передусім аспекти форми: жанр плачу, підвищена увага до релігійних питань, насиченість переважно біблійними образами, бароковий опис битви. “Лямент”, як уже зазначено, – завершальний

твір острозького літературного кола останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. і знаменує собою значний ідеологічний злам, перехід до світогляду Нового часу (антифеодалізм, національна свідомість).

ЛІТЕРАТУРА

27. *Мицько Г.* Остроцька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К.: Наук. думка, 1990. – 192 с.
28. *Остроцька академія XVI – XVII ст.* Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – 201 с.
29. *Поліщук Я.* Рівне. Мандрівка крізь віки: нариси історії міста. – Рівне: Волинські обереги, 2009. – 300 с.
30. *Стратій Я.* Значення Остроцького культурно-освітнього осередку для розвитку української духовної культури і філософської думки на зламі XVI – XVII ст. // *Остроцька давнина* / Відповід. редактор Г. Мицько. – Львів, 1995. – С. 90-96.
31. *Українська література XVII ст.:* Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К.: Наук. думка, 1987. – 608 с.
32. *Шевчук В.* Муза Роксоланська: Українська література XVI – XVIII століть: У 2 кн. Книга перша: Ренесанс. Раннє бароко. – К.: Либідь, 2004. – 400 с.
33. *Pilarczyk F.* Stemmata w drukach polskich XVI wieku. – Zielona Góra, 1982. – 120 s.

Отримано 13 листопада 2012 р.

м. Острог, Рівненська обл.

